

ДІТИ РУЇНИ

Олександр Солодар, м. Київ

242 роки тому на Правобережній Україні відбулося трагічне повстання Коліївщини. Спалах гніву народного. Бунт селянства, у якого замахнулися відібрати не лише шмат хліба, а й віру. Судомні підсвідомі спроби реанімації поступово зникаючої “козацької слави”. Свідчення завершення процесу деградації українського суспільства, рушійною силою якого стає нове покоління індивідів, яких умовно можна назвати дітьми руїни або малоросами.

* * *

“Чого дурні? Бо бідні... Чого бідні? Бо дурні...” Зі століття в століття цією сентенцією виправдовуємо своє безголів'я, безгрошів'я, бездержав'я та інші “без”. Адже і землею щедрою наділив Бог, і працювати на ній навчив, і талантами до Слова і Пісні нагородив. Але споконвіку – на задвірках Європи. Споконвіку – поневолені, пограбовані, затуркані. Невже за гріхи навіки рабством покарані? Та ні ж бо! Ні! Адже і волю любимо, і шаблю в руках тримати вміємо! І повставали проти завойовників як один! Зупинили золотоординців, захистили сусідів від татарських набігів, Річ Посполиту зруйнували і Російській імперії допомогли впасти... Правда, на її місці постала імперія більшовицька, але ж і їй залили сала за шкуру! Нарешті року Божого 1991 неочікувано з'явилася на світ Україна! Скрутно було, проте, вірилося: поборемо труднощі, наведемо лад у своїй хаті і заживемо на задрість друзям і ворогам! Мріємо дев'ятнадцятий рік. Будівничі держави – чубляться, а з народу пір'я летить! Набридне Богу, і відверне обличчя своє. Знову поневолять землю, повну молока і меду, вороги наші. І знову знайдемо виправдання: “Чого дурні? Бо бідні... Чого бідні? Бо дурні...” Історія повторюється?

Мудрі вчаться на чужих помилках... А ми ж і своїх бачити не бажаємо... Співаємо осанни героям, святкуємо ювілеї, будуємо музеї, зводимо меморіали і пам'ятники, але чи то боїмося, чи просто не хочемо звернутися до справдешньої історичної пам'яті. Бо ж саме там закоренилися причини сьогоднішніх негараздів. Бо ж саме там живуть химери і мінотаври, яких ми уникаємо, аби не терзали залишків атрофованого сумління нашого...

* * *

...Переділена, повна ворожнечі –
Загорілася з жару від власної печі.
Батька син убиває, іде брат на брата...

Олександр Бучинський-Яскольд
“Чигирин, прикордонне місто у тяжкій
турецькій облозі року 1677”

...Наслідками тридцятилітньої національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої, розпочатої Богданом Хмельницьким, стало не лише створення політичних інститутів держави – Гетьманщини і усвідомлення політичної окремішності українців, а й поділ України по Дніпру між Москвою і Варшавою, знищення “міста стольного козацького” і довершення Руїни всього Правобережжя під час Чигиринських походів. Зазначені історичні події супроводжувалися формуванням політично дезорієнтованого, позбавленого “умовних рефлексів” національного інстинкту” індивіду¹ (Євген Маланюк). Риси “національно-дефектного, скаліченого психічно, духовно а – в наслідках, часом – і расово” типу людини проявлялися упродовж усієї національно-визвольної війни XVII століття серед представників усіх українських суспільних страт. Їх запримітили і старанно плекали сусіди, заохочуючи зажерливість, слабкодухість, зрадливість, лицемірство, підступ, плекаючи в українському суспільстві власних “рабів” і “підніжків”, поборюючи молоду українську державу руками українців-малоросів. “През незгоду всі пропали – самі себе звоювали”, – напише сучасник. По Руїні процеси суспільної деградації стократно посилювалися. Урешті-решт, на середину XVIII століття в усіх прошарках суспільства запанував тип людини, яка не бачила перспектив існування Української Держави, для якої пріоритетними стають конформізм і пристосуванство. Страх втратити владу і багатство змушує українську аристократію Лівобережної України – Апостолів, Розумовських, Безбородьків – запобігати перед російськими можновладцями. Українське духовенство щиросердно плекає в народі віру в доброго царя. Колишній носій мілітарного начала – козацтво – розпачливо намагається зберегти рештки колишніх прав і вольностей, пише слізні послання і шле депутації до Петербургу. Навіть колись непогамовна Запорізька Січ, обрісши бурдюгами і зимівниками, стає для російських самодержців лише джерелом гарматного м’яса у війнах з Османською Портою і з острахом доживає останні дні. Закріпачуване селянство остаточно втрачає надію самостійно поліпшити власний суспільний статус.

Правобережна Україна намагається зіп’ятися на ноги після Руїни... Вічний мир 1686 року між Росією і Польщею юридично закріпив статус спустошених у результаті кривавих воєн територій яко пустелі “від містечка Стаєк, вниз Дніпра по ріку Тясмин”. Але, не зважаючи на всі міжнародні постанови, відбувалася колонізація занедбаних земель. Залюднити пустельні території і встановити над ними контроль намагалися і польський король, і кримський хан, і лівобічний гетьман Іван Мазепа. Лише відповідно до Прутського миру 1711 року Правобережна Україна остаточно визнавалася польською територією. Відразу ж тут почали з’являтися онуки колишніх власників. На оголошені слободи та “пільгові роки” потекла маса населення. У 1724 року лівобічна козацька старшина доповідала російському цареві, що тут “велике вчинилося у людях зменшення, особливо у зв’язку з втечами на слободи на ту сторону, що від Дніпра до самого Дністра раніше були пустелею, а тепер скрізь заселені нашим малоросійським народом”.

Уже на початку 30-х років XVIII століття підходять до кінця оголошені польською шляхтою “пільгові роки”, відновлюється панщина, а разом з нею назрівають і соціальні протести у формі гайдамацьких повстань. Загони отаманів Медведя, Гриви, Харка, Гната Голого, Марка Мамає та Гаврила Лисого “снують по селах і лісах понад Тясмином”, вступають у сутички з регулярними польськими частинами, нападають на міста і села, винищуючи у них військові залоги та польську адміністрацію.

Ситуацію на Правобережній Україні ускладнювали міжконфесійні конфлікти. Спроби польської шляхти з допомогою адміністративних і каральних заходів поширити тут вплив греко-католицької церкви викликали спротив населення і православного духовенства. У 1764 році представник Переяславсько-Бориспільської єпархії на Чигиринщині, ігумен Мотронинського монастиря Мелхіседек Значко-Яворський після повернення з коронації польського короля Станіслава Понятовського закликав українців “переходити з унії у православ’я”. Через чотири роки опісля Москва домоглася від Варшави підписання трактату про зрівняння у політичних правах православних з католиками. Проти цього договору в лютому 1768 року виступила Барська конфедерація шляхти. Навесні у Чигиринському старостві з’являється загін конфедератів. “Погрожуючи ганебною смертю” у селах понад Тясмином, “де здавен найбільше мешкає віруючих греко-православної релігії”, поляки примушували жителів переходити до унії.

У відповідь на свавілля і репресії конфедератів у Холодному Яру розпочинається підготовка до повстання. На козацькій раді полковником “війська запорізького” обрано Максима Залізняка. 27 травня 1678 року близько 400 гайдамаків з Мотронинського монастиря виступили у похід Правобережною Україною. Вогонь повстання швидко охопив величезний район:

*Зайнялася Сміляниця,
Хмара червоніє,
А найперша Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Сміляниця
Кров’ю підпливає,
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси.*

Тарас Шевченко

10 червня гайдамаки здобули Умань.

Характерно, що провідники Коліївщини не бачили перспективи боротьби за Українську Державу, а прагнули лише визволення з лядської неволі, знищення унії і до останнього покладали надію на покровительство православної імператриці Катерини II. Врешті-решт, самодержиця звернула увагу на повстання. За її наказом “для розгону і винищення” гайдамаків на Правобережжя вирушають регулярні військові частини. Під Уманню повстанці

були роззброєні та заарештовані військами російського корпусу генерала Кречетнікова. В околицях Чигирини підступно під час переговорів сербським полковником на царській службі Чорбою був затриманий Семен Неживий – отаман гайдамацького загону, який охороняв від “розорення” Медведівський Свято-Миколаївський монастир. Затримані ватажки повстання – польські піддані – були передані представникам Речі Посполитої і у подальшому страчені. Піддані російської імператриці – засуджені і відправлені до Сибіру. Показовий факт: активними приборкувачами гайдамаччини стали запорожці – вони ще довго виловлювали повстанців по лісах і байраках. Позбавлений керівництва, гайдамацький рух втрачає підтримку у народі, а повстанські загони перетворюються на грабіжницькі роз’їзди. Вже у вересні 1678 року гайдамаками було пограбовано Медведівський монастир, з якого забрали не лише гроші й коштовності, але й архів, папери з якого нападники обіцяли використати для рушничних і пістолетних набоїв...

Зважаючи на те, що рушійною силою Коліївщини стали позбавлені будьяких національних устремлінь діти руїни, повстання стало улюбленою письменницькою темою як у Російській імперії, так і в Радянському Союзі. Ідеологічні підвалини малоросійства (чи їх відсутність) не становили загрози для російських імперських традицій. Адже гайдамацьке малоросійство було зручним для пропагування ідей захисту інтересів православних у Польщі та необхідності об’єднання українських земель під берлом дому Романових. Малоросійство повстанців легко було використати як ілюстрацію класової боротьби поневолених поляками українців, які лише в союзі з російським братнім народом могли вибороти щасливе майбутнє. Відтак, малоросійство як явище історичне проникло і закоренилося в літературі, аби слугувати зразком для виховання багатьох поколінь українців. Спроби поборювати його на творчій ниві були спорадичними і безуспішними, оскільки відразу ж кваліфікувалися як мазепинство чи буржуазний націоналізм. Не сиділи без роботи і цензори, які покликані були всіляко сприяти прогресуванню національної хвороби. Уважне прочитання роману Миколи Глухенького “Коліївщина”² дає підстави вбачати цензорське втручання в канву твору. Книга закінчується виїздом Івана Гонти з Умані і обіцянкою самому собі ще повернутися. Про придушення повстання російськими військами інформація зовсім відсутня. Виявляється зайвим уписування у канву твору персонажа Москаля – утікача на слободи з Росії, який став гайдамакою і який усе боявся союзу з московським військом. Чи то сам автор, а чи то цензор побоялися зобразити представників “братнього російського народу” у вигляді жорстоких карателів – душителів народного повстання...

* * *

Росія має єдиний привід для втручання – це турбота про своїх одновірців...

Михайло Старицький “Останні орли”

Лейтмотивом майже усіх творів про Коліївщину є проблема захисту інтересів православних. В історичній преамбулі до свого роману Михайло Старицький вимальовує ідилічну картину розквіту Києва “під опікою російських царів”. З цією метою письменник вдається до протиставлення життя “щасливих мешканців” Лівобережної України, які “тішилися під (...) охороною єдиновірної держави спокоем і безпекою”, тоді як православний народ “за польським кордоном” “знемагав і падав у боротьбі з ляхами й ксьондзами”³. Услід за Старицьким на цій темі акцентують увагу і радянські письменники. Микола Глухенький то в уста ігумена Мотронинського монастиря Мелхіседека Значко-Яворського, то в уста Київського генерал-губернатора Федора Воєйкова раз-по-раз укладає думки щодо необхідності втручання Російської імперії “у справу Польщі” з метою “захисту єдиновірних братів”, поборювання унії, повернення “в лоно православ’я і тих, що пристали до неї”, посилення на Правобережжі позицій Москви “і витіснення звідти всіх інших”. Григорій Колісник у книзі “Полин чорний, мак гіркий”⁴ подає усю епопею випрошування царської ласки ігуменом Мелхіседеком. За його словами, гайдамаки поєднують “справу народу України зі справою російської імператриці” і під цим знаменом ідуть “бити поляків, ксьондзів та євреїв іменем Катерини”.

І ніхто з письменників упродовж двох століть не звертав увагу, що міжконфесійний конфлікт на Правобережній Україні у другій половині XVIII століття по суті був громадянським. Адже польська шляхта руками греко-католиків намагалася зміцнити своє панування в краї: українці – уніати змушені були відбирати в українців – православних храми, нав’язуючи їм інший варіант філософії малоросійства.

* * *

Робіть, діти, що вам хочеться! Наша тепер правда!

Микола Глухенький “Коліївщина”

Доведене до відчаю діями місцевої шляхти, католицького і уніатського духівництва, та зайшлих конфедератів населення краю щиро підтримало гайдамаків, що вийшли з Холодного Яру. Адже “важко стримати того, кому до горла ножа приставили” (М.Старицький). “Одностайність прилучення до повстанців, хмари бажаючих іти з ними, провіант, який виносили міста й містечка, села та хутори, — все промовляло до Максима Залізняка про готовність краю скинути чужинське ярмо. Виводили коней, коли не було у дворі синів. Оддавали молодих чоловіків, показували гарного коваля, котрий умів викувати наверх до ратища чи навіть добру шаблюку...” (Г.Колісник). Підтримка була дійсно всенародною. Але на Правобережжі не виявилось достатньо освічених людей, які б могли розробити програму повстання. Навіть православні священики, на захист яких вставали гайдамаки, у більшості своїй виявилися не готовими підтримати спалах гніву народного або хоча б скерувати його у потрібне річище... По суті, річище знайшлося, але воно було

достоту вибором дітей руїни: гайдамаки поширили легенду про те, що повстання підтримує сама цариця Катерина II (М.Старицький), яка ж і має вирішити подальшу долю краю (М.Глухенький).

“Робіть, діти, що вам хочеться!” Повстання розливається Правобережною Україною. Сміла в Руїнах. У Черкасах “гайдамаки громили будинки шляхти, багатих міщан, костьоли. Дорогоцінні речі, одіж, непридатні для війська, викидали прямо на вулиці, і їх відразу підбирала міська біднота. На деревах і високих воротах теліпалися вішальники...” Колії втішаються силою: “Одного лише пана не стало, а як усе змінилося. А як би було, коли б усіх побити?” “Яке життя настало б, (...) черево ніколи не голодало б”. За словами Семена Неживого, “ громада повинна обрати свого війта, старшин, розподілити добро так, щоб більше одержав бідніший, слабший. Землю панську поділіть між собою. Панщини не буде. А бідняк, одержавши більшу частку панського майна, зрівняється з багатшими, заможнішими, і тоді всі заживуть як рівні брати одної матері. ...Відновлять наш козацький устрій. Потім кожен двір виставлятиме козака. І, крім козацької служби, ніяких більше повинностей ніхто не знатиме” (М.Глухенький).

“Робіть, діти, що вам хочеться!” І наївно сподівайтесь, що вашу сваволу пробачить жорстока і владна імператриця Катерина II...

* * *

...віри в себе не маєте, бо ви, як той робучий віл, шукаєте собі господаря, бо засліплює вас жаждоба марнославства, бо втямити того не можете, що кайдани не відразу стають залізними, а завше мають своїх предтеч: словоблудство, золоті брязкальця, лицедійство, обіцянки...

Роман Іваничук “Журавлиний крик”

І виросли за століття по Руїні покоління дітей, позбавлених гордості і патріотизму. Бо що честь і гідність, коли основою виживання стали пристосуванство, запопадливість і мімікрія. Метастази малоросійства охопили всі суспільні стани, однак, найбільш вразливою для цієї хвороби виявилася козацька старшина. Один з героїв твору Романа Іваничука “Журавлиний крик”⁵, колишній джура отамана Запорізької Січі Панас Тринитка кидає в очі кошовому Петру Калнишевському: “Але ж ні, ти ще сильний, отамане, тільки волю тобі зламали цяцьками й облудними словами повелителі твої. І ти втратив орлиний зір, і слух готура, без чого полководець стає сліпою совою, глухим тетеруком. А коли ватажок не чує більше плачу братів своїх і не бачить їхнього горя, тоді він сам кричатиме, та вислуханий не буде”.

Страшної трансформації зазнала козацька вольниця – Запорізька Січ. “Славне Запорожжя змінилося, якщо не перевелось нанівець. У першій половині 18-го століття Запорожжя, по поверненню з кримського підданства, управлялося із Петербурга. І хоч і далі були і гетьмани, і кошові, але ж поруч з ними правили генерал-губернатори... Запорожжя зживало себе, лінії фортець і

шанців між Росією та землями польськими й татарськими зашморгом було накинута на землі, що споконвіку належали військовому ордену Низу”. А січова старшина заводила зимівники, наймитів, табуни коней і отари овець. А січова старшина “почала на північ оглядатися, перш, ніж прийняти те або інше рішення”. Вражена малоросійством, “приборкана монаршими милостями Січ стає не крицею вольнолюбців, а молотом, який (...) клепає своїх...” Чи не вперше в історії запорожці не підтримали народне повстання, а вийшли на його упокорення. У передчутті власної загибелі, “якраз тоді, коли здирали із оголеної спини Гонти пас шкіри за пасом”, Січ вислала у поля тритисячне військо, аби розпочати “полювання на кожну останню душу гайдамаків” (Г.Колісник).

Аби унаочнити зміни в ментальності козацтва, Григорій Колісник у романі “Полин чорний, мак гіркий” звертається до образу оспіваного в народних думах козака-ренегата Сави Чалого – правнука кошового отамана, грози панів і підпанків, який, добре “погулявши”, врешті-решт, упокорюється і сам стає поміщиком. Спійманий січовиками, він гине на Запоріжжі біля стовпа ганьби. А скільки ж то таких Савок – малоросів продовжувало топтати ряст?

Відсутність програми та ідеології Коліївщини, слабка організаційна складова повстання призводять до того, що “в гайдамаки потрапляє частина погані, яка не гідна так називатися, бо ганьбить нас”. Образ Гайдашина – ватажка гайдамацького загону з роману М.Глухенького “Коліївщина” як свідчення дегенерації повстанства: “...прийшли гайдамаки. Але в пана не було чого брати, то вони по дворах, що бачать, те й тягнуть... Не даси, то наставляють пістоля: давай гроші. Геть обдерли людей, а тоді давай пити. Хто писнув супроти хоч слово, того вбили”. Подібні гайдамацькі загони очолювали і шляхтичі, і запорожці, і селяни. Історичні джерела свідчать про масове поширення подібного явища, особливо – після придушення повстання.

* * *

Але малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція перед боєм.

Євген Маланюк “Малоросійство”

Засліплені гнівом і бажанням помсти діти руїни від самого початку були приречені на поразку. Минув 241 рік після повстання. Але сучасне українське суспільство вражене тими ж болячками, що закорінилися в ньому по Руїні. Сьогоднішні Савки Чалі забувають про обітниці служіння народу, відгороджуються від нього високими мурами, аби сторонні голоси не заважали жирити в розкошах. Навіть ганебний стовп і жорстокий вирок історії не лякають можновладців. Бояться вони одного: втратити корито. А тому щосили штовхають собі подібних, розхитуючи вуглий човник української державності. За цим фарсом уважно спостерігають сусіди, аби вчасно нагодитися з “допомогою” молодшим братам, витягнувши з рукава заяложені карти слов’янського братерства і захисту інтересів православних. Інтелігенція, що

претендує називатися національною, за статки, гроші, цяцьки і брязкальця служить будь-кому, видає індульгенції на відпущення будь-яких гріхів, знаходить оправдання будь-яким зрадам. А народ... Втомлений, зневірений, розчарований народ німує...

Устами філософа Павла Любимського звертається Роман Іваничук до минулих, теперішніх і майбутніх поколінь: “Раби... Так вам і треба! Ви не заслужили на інше (...) Бути вам у роботизні доти, поки розпечені до білого кайдани не випечуть вашу рабську вдачу. Всевишній Творець уподобав вас собі і дав вам меч. Упродовж віків він давав вам усе нові й нові мечі замість зламаных у боях і вірив, що ви нестимете на них волю. Ви ж ними виборюєте завжди собі тюрму. (...) Завчасно дав вам Бог меч, скоріше за думку. І ви, немов завзяті діти, воюєте, бо любите воювати, боротьба ваша стала виплодом гарячки, а не думки, невсипущої енергії, а не мети. Нерозумні єсте, тож і карайтеся за свій нерозум – боріться за кайдани. Може, тоді, коли вони стануть тісні, що тріщатимуть кості, коли виїдять м’ясо на руках і ногах, коли обручі пропечуть черепи до мозку, - може, тоді ви почнете мислити. Мислити тяжко й натужно, мудрою кров’ю мозок живлячи, братерство плекаючи, повноцінність свою осмислюючи... Тоді вам ще раз вручиться зброя”.

Література:

¹ Маланюк Є. Малоросійство. // Книга спостережень. – К., 1995. – с. 219 – 233.

² Глухенький М. Коліївщина. К., “Дніпро”, 1989. – 393 с.

³ Старицький М. Останні орли. Львів, “Каменяр”, 1990 – 438 с.

⁴ Колісник Г. Полин чорний, мак гіркий. – К., “Радянський письменник”, 1988. – 261 с.

⁵ Іваничук Р. Журавлиний крик. Харків, “Фоліо”, 2006 – 381 с.